
FRAZEOLŠKA PODOBA SMRTI V MAKEDONSKEM IN SLOVENSKEM JEZIKU

Prispevek se ukvarja s frazeološko podobo smrti v makedonskem in slovenskem jeziku. Obravnavani so makedonski in slovenski frazemi, ki so glede na pomen in/ali komponente povezani s pojmom smrti. Zbrano frazeološko gradivo je na podlagi kronološke obravnave smrti analizirano in razdeljeno v tri velike skupine (smrt se bliža, umreti, posmrtni trenutki), pri čemer je izhodiščna hipoteza prispevka, da se tovrsten kronološki prikaz smrti lahko aplicira na oba jezika.

Ključne besede: frazeološka podoba, frazemi, smrt, makedonščina, slovenščina

0 Uvod¹

Smrt tradicionalno velja za tabu, o katerem ljudje nočejo niti razmišljati niti govoriti. V jezikovnem smislu je tabu prepoved neposrednega poimenovanja določenega predmeta ali pojava (Сеничкина 2017: 45; Орлова 2020: 64). Ta prepoved predpostavlja bodisi molk bodisi uporabo nadomestnih, posrednih imenovanj. Imena živali, naravni pojavi, bolezni, zli duhovi, smrt, pokojni in drugi predmeti, pojavi, dogodki, ki so se jih ljudje bali, so bili predmet starodobnih tabujev. Kategorija tabuja (v vseh kulturah) vključuje pojave, ki so človeku iracionalni, skrivnostni, nevarni in čudni (Engelking 1984 v Giel 2013: 86), smrt pa izpolnjuje vsa zgoraj navedena merila. Kasneje se na podlagi tabujev pojavljajo evfemizmi kot »jezikovni pojavi, ki se uporabljajo namesto prepovedanih, tabuiranih nominacij, in ki jih jezikovna

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine – vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

norma dopušta in so družbeno sprejemljivi« (Вильданова 2015: 13). Izrazi, s katerimi neposredno poimenujemo smrt, vzbujajo negativna čustva, žalost, strah, odpor. Evfemistični frazemi blažijo drastičnost smrti in slabijo močno čustveno obarvanost, povezano s tem pojavom (Krzyżanowska 1996: 93; Giel 2013: 88). Starodavno praznoverje je tako nadomeščeno z družbeno etično normo. Pomemben del evfemizmov, ki so se pojavili na podlagi tabuja in spadajo v temo smrti, predstavljajo večkomponentne strukture z idiomatičnostjo in s stabilnostjo ter spominjajo na frazeme (Ковшова 2019: 40). Frazemi-evfemizmi, za razliko od leksikalnih evfemizmov, zahvaljujoč svoji strukturi in metaforični konstrukciji v veliki meri pomagajo pri zajemanju prepovedanih tem s posrednimi nominacijami.

Kontrastivne frazeološke raziskave v različnih jezikih so pokazale, da v frazeoloških sestavah dveh ali več jezikov pogosto prihaja do podobnosti, ki se odražajo v procesu frazeologizacije in imajo univerzalne značilnosti (Jesenšek 2000: 242–243). Po mnenju Savelieve (2004: 93) k podobnemu načinu izražanja različnih situacij v frazeologiji prispevajo podobni načini razmišljanja in razumevanja, življenjske izkušnje in tesni zgodovinski stiki med narodi. Kržišnik (2008: 33–34) govori o treh medsebojno povezanih, a različnih metodoloških pristopih raziskovanja povezave med jezikovnimi sredstvi in kulturo: (1) tradicionalnem etnolingvističnem pristopu, ki z diahrono analizo razkriva pojav kulturnih plasti pri pojavu frazemov; (2) lingvokulturološkem, ki preučuje sposobnost frazeoloških sredstev, da odražajo trenutno kulturno samozavedanje neke jezikovne skupnosti, njene miselnosti, njenih vrednot itd.; (3) kontrastivnem, ki je usmerjen k sinhronemu opisu, s primerjavo frazeoloških sistemov v različnih jezikih pa poskuša odkriti podobnosti in razlike med njimi.

Glede na vse navedeno smo pri analizi frazeološkega gradiva iz semantičnega polja smrti izbrali kontrastivni pristop. Cilj raziskave je prikazati frazeološko podobo tega področja v makedonskem in slovenskem jeziku, da bi spoznali razlike in podobnosti obravnavanega polja v obeh omenjenih jezikih.

Analiza je narejena na podlagi makedonskih frazemov, ekscerpiranih iz *Фразеолошки речник на македонскиот јазик* (ФРМЈ) T. Dimitrovskega in T. Širilova (2003–2009), iz *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник* S. Velkovske (2008), pa tudi iz *Дигитален речник на македонски јазик* (makedonski.info). Slovensko gradivo je zbrano iz elektronske različice *Slovarja slovenskih frazemov* (SSF) Janeza Kebra in *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ²). Iz teh virov je zbranih več kot 400 makedonskih in slovenskih frazemov, kar pa ne pomeni, da gre za končno število frazemov, ki sodijo na to področje. Pri zbiranju gradiva se upoštevajo frazemi, ki označujejo smrt, medtem ko frazemi, ki vsebujejo komponento tega pomenskega polja in njihov pomen ni neposredno povezan s pojmom *smrti*, kakor tudi kletvice, niso zajeti in so lahko predmet nadaljnjih raziskav.

1 Definicija pojma

Interpretacija smrti je zelo pomembna, saj se lahko v različnih jezikih razlikuje, je nacionalno pogojena in govori o razlikah v sistemu vrednot pri različnih narodih. Da bi dobili razmeroma standardizirano predstavitev smrti, analiziramo leksem *smrt* v slovarjih v obeh jezikih.

Leksem *smrt* je v *Толковен речник на македонскиот јазик* (TPMJ) opredeljen na naslednji način:

1. a. prenehanje življenja, vitalnih funkcij organizma (človeka, živali, rastline), prenehanje življenja posameznika kot posameznega živega organizma; umiranje; b. prenehanje biološke izmenjave snovi v organizmu, v enem od njegovih delov ali organov; 2. (trans.) propad, neuspešen konec, uničenje nečesa; 3. po ljudskem izročilu – duh, prikazen v dolgi črni halji in s koso v roki, ki ubija ljudi in jim jemlje dušo. (TPMJ 2011: 464.)

V *Толковен речник на современиот македонски јазик* (TPCMJ) je leksem *smrt* opredeljen kot »1. prenehanje vitalnih funkcij živega organizma, konec življenja; 2. dogodek, ki povzroči konec življenja; 3. stanje umrlega« (TPCMJ 2011: 1225–1226).

Za izraz *smrt* v SSKJ² najdemo naslednje razlage:

1. prenehanje življenja, življenjskih procesov /.../; stanje, ko prenehajo življenjski procesi /.../; konec življenja /.../; 2. dejstvo, da kdo umre /.../; 3. okostnjak s koso, ki poseblja to dejstvo /.../; podoba mrtvaške glave s prekrizanima kostema kot opozorilo na smrtno nevarnost /.../; 5. ekspr., v povedni rabi kar je za koga a) škodljivo, uničevalno /.../; kar je za koga neprijetno, mučno /.../; 6. ekspr., v prislovni rabi, navadno v zvezi na smrt zelo, močno /...« (SSKJ² 2020).

Glede na navedeno se v interpretacijah leksema *smrt* v slovenski leksikografiji poleg osnovnih pomenov, ki sovpadajo s tistimi v makedonskih slovarjih, pojavlja tudi pomen smrtne nevarnosti, ki se zaznava s pomočjo mrtvaške glave in prekrizanih kosti, pa tudi pomen dolgočasnega, škodljivega, uničujočega. Prispevek obravnava frazeme, povezane s pomenom, ki je predstavljen in enako definiran v obeh jezikih – prenehanje življenjskih funkcij, konec življenja.

2 Predhodne raziskave v makedonščini in slovenščini²

V makedonskem jeziku so bile na to temo narejene temeljite raziskave s področja folkloristike in etnologije. Na tem mestu želimo izpostaviti *Речник на народна митологија на Македонците* (PHHM) Tanasa Vražinovskega in njegovih

² Več o frazeološki podobi in konceptualizaciji smrti v nekaterih drugih slovanskih jezikih v Opašić, Gregorović (2010: 55–72); Митина (2010: 291–302); Wysoczański (2012); Giel (2013: 85–116); Kružić in Tanacković Faletar (2019: 319–418); Орлова (2020: 64–74).

sodelavcev, v katerem najdemo pomembne podatke o razumevanju smrti, obredih, ki so jih izvajali, in predmetih, uporabljenih v verskih obredih, povezanih s tem dejanjem. V PHHM je smrt opredeljena kot resnično stanje, s katerim se človeški obstoj konča. Predstavlja tudi prehodno stanje od zemeljskega obstoja do neobstoja, prehod iz tega na oni svet, z vsemi elementi, vsebino in značilnostmi obmejnega območja, ki ostro ločuje nasprotna svetova. To demonsko prikazen po ljudskem izročilu ponavadi predstavlja podoba grde starke, oblečene v črna oblačila in s koso v rokah (PHHM 2002: 396–399). Na tem mestu lahko omenimo raziskave Vesne Petreske (Петреска 2009), ki raziskuje socialno razsežnost in komunikacijsko funkcijo smrti skozi sodobne obrede smrti in žalovanja, ter avtorjev Ljupča S. Risteskega (Ристески 1999) in Zoranča Malinova (Малинов 2001), ki raziskujeta posmrtno običaje v Mariovem in na območju Bregalnice.

V slovenskem jeziku obstaja več raziskav o frazemih, ki označujejo smrt. Irena Stramljič Breznik (1999: 264–283) v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* analizira slovenske frazeme s pomenom umirati/umreti. Zbrane frazeme analizira s semantičnega, motivacijskega in strukturalnega vidika. Janez Keber (2011: 506) in Peter Weiss (2013: 99–106) pojasnjujeta izvor frazemov, ki vsebujejo leksem/ime *Matilda*. Potrjujeta, da je *matilda* predstavljala poosebljenje smrti in zato verjameta, da je prišlo do prenosa pomena imena *matilda*. Svetlana Kmecová in Saša Vojtech Poklač (2018: 63–75) obravnavata vidike razumevanja smrti in njihove prisotnosti v slovenski in slovaški frazeologiji. Sklepata, da v obeh jezikih obstajajo sledi antropomorfnega razumevanja smrti, in sicer v obliki nadnaravnega ženskega bitja z imenom Matilda. Zaključujeta, da leksem *matilda*, pogosto zapisan z malimi črkami, pomeni konec življenja in ga je zato mogoče nadomestiti z leksemom *smrt*. Vera Smole (Smole 2018: 431) v svojem raziskovanju narečnih frazemov v prispevku *Osebna lastna imena v slovenskih narečnih frazemih* zazna tudi frazema *iti na Bakove grebljice* in *iti na Pišekovo njivo*, kar pomeni 'umreti'.

Upoštevač prejšnje raziskave, predvsem pa na podlagi zbranega gradiva, lahko frazeme iz pomenskega polja *smrt* kronološko razvrstimo v tri večje skupine. Prva skupina se nanaša na trenutke pred smrtjo, tj. ko se smrt bliža. V to skupino spadajo frazemi, ki vsebujejo lekseme, značilne za pomensko polje *smrt* (*smrt*, *grob*, *duša*, *dan*, *ura*, *življenje* itd.). V drugo skupino uvrščamo frazeme, ki se nanašajo na trenutek smrti, ki ga obravnavamo z vidika vrste (naravna ali nasilna smrt) in različnega razumevanja smrti, ki temelji na osnovnih komponentah njihove sestave. V tretjo skupino prištevamo frazeme, ki se nanašajo na posmrtno obdobje in pogrebne obrede. Znotraj teh skupin upoštevamo pomen besednih zvez, kulturno in versko motivacijo določenih primerov in obrazložitev izvora nekaterih od njih.

3 Analiza zbranega gradiva

3.1 Smrt se bliža

Izhajajoč iz kronološkega principa pričenjamo s frazemi, ki nakazujejo, da se nekemu bliža smrt. V nekaterih od njih oseba pasivno pričakuje prihod smrti, medtem ko sta v manjšem delu opisana njen boj in poskus, da bi se koncu izognila. V omenjenih primerih lahko poleg samega leksema *smrt* najdemo tudi druge lekseme obravnavanega semantičnega polja (*duša, grob, življenje* itd.).

3.1.1 Življenje in smrt

Ta podskupina vključuje frazeme, ki vsebujejo leksema mak. *смрт* in slov. *smrt*, mak. *живот* in slov. *življenje* ali njune izpeljanke in sopomenke. Leksema *življenje* in *smrt* se lahko skupaj pojavita v istem frazemu: *висци меѓу животот и смртта, лебди меѓу животот и смртта, се наоѓа меѓу животот и смртта, меѓу животот и смртта* e s pomenom, da je oseba hudo bolna oz. je v smrtni nevarnosti. V slovenskem jeziku se s tem frazemom ujemata naslednja frazema: *viseti med življenjem in smrtjo* in *nihati med življenjem in smrtjo* z istim pomenom. Naslednji slovenski frazemi pomenijo, da se oseba nahaja v življenjsko ogrožujočem boju *boj na življenje in smrt, bojevati se na življenje in smrt, boriti se na življenje in smrt, spopadati se na življenje in smrt*. Ti frazemi po Kebru (2015) izvirajo iz izraza *bojevati se, kot bi šlo za življenje ali smrt*. S preobrazbo glagola *bojevati se* je v samostalniku *boj* nastal tudi frazem *boj na življenje in smrt*. V slovenskem jeziku je zanimiv tudi frazem *življenje v senci smrti*. V tem primeru se smrt ne približuje, je pa vedno blizu (Keber 2015). V to skupino lahko dodamo tudi frazema *ни жив ни мртов (умрен)* in *жив умрен*, ki se, poleg pomena komaj živ, izredno utrujen, lahko uporabljata tudi, kadar je človek zelo vznemirjen, zaskrbljen, prestrašen. Izhajajoč iz pomena izčrpan v slovenskem jeziku, najdemo vzporednici *bolj mrtev kot živ* in *napol mrtev*, medtem ko pomenu prestrašen pritiče frazem *biti napol mrtev od strahu*.

Sam leksem *smrt* najdemo v frazemih: *на работ на смртта е, болен на смрт, се бору со смртта* s pomenom, da je nekdo hudo bolan ali da je v smrtni nevarnosti. V slovenskem jeziku najdemo frazeme: *smrt je komu že za petami* 'kmalu bo umrl', *biti na smrt bolan, biti na pragu smrti* 'pričakuje se, da bo umrl', *smrt je koga že večkrat potipala* 'že večkrat je bil hudo bolan, v smrtni nevarnosti', *biti za koga že mrtev* 'prepričani so, da bo umrl, da ga bodo ubili'. Pri frazemu *се бору со смртта* moramo poudariti, da se oseba ne preda smrti pasivno, ampak se bori in se ji skuša izogniti. V slovenski vzporednici *boriti se s smrtjo* najdemo popolno sovpadanje komponent, vendar pa se interpretacije v slovarjih ne ujemajo. V SSKJ² najdemo za *boriti se s smrtjo* razlago 'v agoniji je, umira'. V boju s smrtjo lahko ima oseba srečo in se za las izogne smrti, kar je razvidno iz pomena frazema *za las uiti smrti*.

Kadar želimo poudariti, da je nekdo v neposredni življenjski nevarnosti, zaveda se, da lahko umre, lahko uporabimo frazem *ù гледа на смртта во очи (во лице)*. Z istim pomenom v slovenskem jeziku lahko najdemo naslednje frazeme: *gledati/pogledati smrti v oči, zreti smrti v oči, gledati/pogledati smrti v obraz, zreti smrti v obraz*, kar vse pomeni, da je nekdo v smrtni nevarnosti. Keber (2015) pojasnjuje pomen teh frazemov z dejstvom, da gledamo nekoga v oči ali obraz, ko je blizu nas ali pred nami in da gre za posebljenje smrti.

Za razliko od prej navedenih se frazemi *се наоѓа на смртна постела, на смртна постела е, на смртен одар е*, ki so v slovarjih opredeljeni kot 'je na smrtni postelji, umira', uporabljajo v situaciji, ko je že gotovo, da bo oseba izgubila bitko s smrtjo. V slovenskem jeziku najdemo frazeme *smrt stoji ob postelji, biti na smrtni postelji, ležati na smrtni postelji*, ki imajo enak pomen.

Zanimiv je frazem *zapisan smrti*, ki pomeni, da je že odločeno, da nekoga čaka smrt. Keber (2015) navaja, da je nastala s preoblikovanjem glagolske besedne zveze *zapisati koga smrti*, v kateri ima glagol *zapisati* ekspresiven pomen 'narediti, odločiti, da bo nekdo sodeloval v nečem neprijetnem ali slabem'. Komponenta *smrt* se nanaša na neprijeten ali slab dogodek.

Sam leksem življenje najdemo v frazemih *животот му бега од раце, животот му гасне, животот му висци на конец* s pomenom, da je nekdo hudo bolan, v smrtni nevarnosti ali da umira. V slovenskem jeziku se z istim pomenom uporabljajo frazemi: *življenje koga je na nitki, življenje koga visi na niti/nitki, življenje koga visi na lasu*. S pomenom, da se bo oseba s svojimi dejanji spravila v smrtno nevarnost, najdemo v slovenskem jeziku naslednje frazeme: *postavljati/postaviti življenje na kocko, igra z življenjem, igranje z življenjem, igrati se z življenjem/življenji, kockanje z življenjem, kockati z življenjem/življenji*.

3.1.2 Glava v nevarnosti

Na tem mestu obravnavamo frazeme, v katerih se komponenta mak. *глава* in slov. *glava* uporablja kot sinonim za življenje. V tem kontekstu frazemi *главата му е на коцка, главата е во прашање, главата игра, си ја носи главата во торба, главата в торба си ја клава (става, носи), главата му е во торба, главата му висци <на конце>, главата му е на влакно обесена* označujejo, da je nekdo v smrtni nevarnosti. V nasprotju s temi frazemi, v katerih nevarnost izvira iz drugega vira, se frazemi *се коцка со својата глава, се шегува со главата, си игра со главата* uporabljajo v smislu, da nekdo počne nekaj, kar bo povzročilo lastno propadanje, lastno smrt, tj. da se bo nekdo sam spravil v smrtno nevarnost. V teh frazemih gre za kockanje, kot v slovenskih frazemih, ki so predhodno obravnavani (gl. 3.1.1), v katerih se kot komponenta pojavlja leksem *življenje*. Pomen smrtno nevarnosti je v slovenskem jeziku moč najti v naslednjih frazemih: *nositi glavo v torbi, nositi glavo naprodaj*.

3.1.3 Ločitev z dušo

V krščanski veri je duša nematerialen, neviden, nesmrtni življenjski element, ki v trenutku smrti izstopi iz telesa (PHHM 2002: 157). Izhajajoč iz prepričanja, da je duša vezana na telo, dokler je človek živ, se smrt pogosto razlaga kot pretrganje vezi med dušo in človekom. To lahko vidimo v naslednjih frazemih: *дели душа, душата излегува, душата <му> врви/наврве, душата наврве <да излегува>, душата го напушта, душата се трга од него, му се гаси душата, се дели душа од снагата/мришата, се дели/се разделува од душата, душа на разделба, на врв игла му стои душата*, ki se uporabljajo, ko je človek v agoniji, ko umira in neizmerno trpi.

Na tem mestu lahko omenimo frazeme *душа не му остана, душата не остана во него, нема веќе душа, испушта душа, си ја дава/предава душата, со душата се бори, со половина душа е*, ki se uporabljajo za označevanje človeka, ki se komaj oklepa življenja, ki ga življenjske moči zapuščajo, je na smrtni postelji, umira ali je izčrpan, onemogel, komaj diha (od utrujenosti, izmučenosti, strahu itd.). V slovenskem jeziku se s pomenom, da je nekdo zelo šibek in bo kmalu umrl, uporablja *duša se komaj koga drži*.

Zapuščanje duše lahko poteka po različnih poteh. V nekaterih frazemih se postopek odvija skozi nos: *душата му дојде во носот, душата му влезе в нос, душата му се доближи до носот, со душата во носот <e>, со последната душа во носот*. Duša zapušča telo tudi po drugih poteh, kar je razvidno v naslednjih frazemih *душата му дојде под грло, со уште малку душа во устата, душата в забу му дојде, душата му дојде до/во забите, душата му е во забите, со душата в забу <e>*, v katerih se pojavljajo leksemi *grlo, zobje* in *usta* kot končna meja, na kateri se zadrži duša, preden zapusti telo. Tudi v slovenskem jeziku duša izstopi skozi ustno votlino, vendar se ustavi pri jeziku, kar lahko vidimo v frazemu *imeti dušo na jeziku*, ki pomeni, da je nekdo zelo šibek in bo kmalu umrl.

V nasprotju z zgornjimi frazemi se v frazemih *беpe душа, збира душа, собира душа, <си> ја собира душата* poleg pomena, da je človek izčrpan in na koncu z močmi, pojavlja tudi pomen 'ponovno pridobi, zbere, si povrne moč'. V tem kontekstu je treba omeniti slovenska frazema *duša se je prirasla komu* s pomenom, da nekdo kljub svoji starosti ne bo umrl in *duša se je prisušila komu* s pomenom, da ne more umreti, ki pa pomensko ne sovpadata z makedonskimi frazemi.

3.1.4 Z eno nogo v grobu

Večina frazemov v tej skupini vsebuje leksem mak. *гроб* in slov. *grob*, manjši del pa sinonimen leksem mak. *јама* in slov. *jama*. V to podskupino spadajo tudi frazemi z leksemom *гробница/покопалиšче* ali nazivom za pokopališče. V makedonskem jeziku se frazemi *со едната нога е в гроб, се наоѓа на работ од гробот, стои*

на работ од гробот, е на работ од гробот, близу е до гробот, готов е за гроб, дојден е/дошол гробу на врата, дојден е до гробот, мириса на гроб uporabljajo za sporočanje pomena, da je nekdo na koncu življenja, da bo kmalu umrl zaradi bolezni ali starosti. Ti frazemi se uporabljajo, kadar se ve, da bo oseba umrla ali da se bo znašla v življenjsko ogrožujočem stanju. V to skupino spada tudi frazem *си гледа во гробот*, ki lahko poleg pomena, da se nekomu življenje izteka, pomeni tudi, da je taisti nekdo v smrtni nevarnosti.

V slovenskem jeziku najdemo frazem *biti z eno nogo v grobu*, kar pomeni, da je nekdo zelo star in da se bliža smrti. Po Kebru (2015), ki se sklicuje na delo *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь* (Бирих, Мокиенко, Степанова 2005), ta frazem izvira iz grškega jezika in se pojavlja pri Lukianu: »Stati že z eno nogo v čolnu Harona«. Izhaja iz dejstva, da človek vstopi/stopi nekam z eno, pa z drugo nogo. Ko je že z eno nogo, to pomeni, da je skorajda že tam, torej v grobu, ki je posebljen je smrti. Ista razlaga velja za frazem *biti z eno nogo že na onem svetu*.

V slovenskem jeziku z leksemom *jama* kot sinonimom za *grob* najdemo frazem *imeti za koga že pripravljeno jamo*, kar pomeni, da bo oseba kmalu umrla. V to podskupino spada tudi frazem *си копа црн гроб*, ki pomeni 'pripravlja se na smrt', medtem ko *си го копа гробот* pomeni, da nekdo počne nekaj, kar bo povzročilo njegov propad, lastno smrt, tj. da se nekdo spravi v smrtno nevarnost. Slovenski vzporednici sta *kopati grob sam sebi* in *kopati si grob*³ s pomenom, da se nekdo pogublja, da torej ne skrbi za svoje zdravje.

Frazem *гази со една нога во Пер Лашез* je zapisan tudi v FRMJ, ki je slogovno omejen in se uporablja izključno v literarnem slogu. Pomen 'kmalu bo umrl, smrt se mu bliža' v tem frazemu je vpeljan z uvedbo imena znamenitega pariškega pokopališča *Per Lachez*. Naj omenimo, da se v pogovornem slogu imena lokalnih pokopališč pogosto uporabljajo v podobnih frazemih, npr. *готов е за Бутел* (skopski dialekt), *готов е за св. Недела* (bitolski dialekt) itd., vendar le-ti niso vključeni v makedonska frazeografska dela.

V slovenskem jeziku najdemo tudi frazeme s sinonimnimi leksemi za leksem *grob*: *kmalu se bo kdo preselil na pokopališče*, kar pomeni, da bo neko kmalu umrl. Povezavo z orodjem kramp, ki se uporablja za kopanje grobov, najdemo v makedonskem frazemu *го крши коначом* (žarg.), v slovenskem jeziku pa jo v kombinaciji z osebna imenoma *Matija* in *Katra* lahko najdemo v gorenjskih frazemih *Krampov Matija* in *Krampova Katra* z pomenom 'smrt'.

³ Več o frazeološki podobi in konceptualizaciji smrti v nekaterih drugih slovanskih jezikih v Opašić, Gregorović (2010: 55–72); Митина (2010: 291–302); Wysoczański (2012); Giel (2013: 85–116); Kružić in Tanacković Faletar (2019: 319–418); Орлова (2020: 64–74).

3.1.5 Zadnji trenutki življenja

Izhajajoč iz razumevanja življenja kot določenega časovnega obdobja, ki ga ima vsakdo na razpolago preživeti na tem svetu, in smrti kot konca tega obdobja, je povsem pričakovano, da obstajajo frazemi, ki vsebujejo komponento semantičnega polja *čas*. Sem spadajo frazemi, ki vsebujejo leksema mak. *ден* in slov. *dan* ali mak. *čas* in slov. *ura*.

Kadar želimo nakazati, da bo nekdo kmalu umrl, da se bliža njegov konec, tj. da ima na razpolago le še malo časa, uporabimo frazeme: *деновите му се доброени/ изброени, му се бројат/добројуваат дните, му се довршија дните, му се кусат/скусија дните, му се збраа деновите, часовите му се изброени, часот му е близу*. Frazemi: *му бие задниот час, му бие последниот час, му удри последниот час, му чуќна последниот час* zaznamujejo trenutek smrti, nastop smrti. Od tod se tudi frazemi *до заден час, до последниот час, до смртниот час* uporabljajo s pomenom 'do konca življenja'.

Komponento semantičnega polja *čas* vsebuje tudi frazem *скрши ден*, vendar le-ta pomeni, da je smrt že nastopila. Tukaj lahko pogojno vključimo tudi frazema *делом си го зеде* in *си го даде делом*, ki pomenita, da je pokojnik potrošil del časa, ki mu je bil namenjen za življenje na zemlji. Podoben pomen v slovenskem jeziku zaznamo v frazemu *prestati svoje*.

V slovenskem jeziku se z leksemom *dan* uporabljajo frazemi *dnevi so šteti komu/čemu* in *skleniti svoje dni*, medtem ko z leksemom *ura*: *poslednja ura* in *zadnja ura* s pomenom 'čas smrti; propad, prenehanje nečesa', *poslednja ura bije komu/čemu* in *zadnja ura bije komu/čemu* kar pomeni, da nekdo umira, da je nekdo v zelo slabem stanju in da nekaj propada, konec nečesa, *ure/urice so štete komu/čemu, poslednja/zadnja ura je prišla, zadnja ura/urica odbije komu/čemu, zadnja ura se bliža komu/čemu, zadnja ura se približuje komu/čemu, zadnja ura zvoni komu* s pomenom, da bo nekdo kmalu umrl in da bo nekaj izginilo, spodletelo. Po Kebru (2015) je frazem *zadnja ura* nastal s skrajšanjem besedne zveze *zadnja ura življenja, obstajanja*. Ura sicer ni najmanjša merska enota, vendar je v primerjavi s človeškim življenjem zelo majhna. Sintagma *zadnja ura* se nanaša na trenutke pred smrtjo ali v trenutku smrti (ko smrt nastopi). Dejstvo, da se nekogaršnji čas ne bo več meril v urah, je tudi osnova za pojav frazemov *zadnja ura bije komu/čemu, poslednja ura* in *poslednja ura bije komu/čemu* (Keber 2015). V slovenskem jeziku najdemo tudi frazeme *prišla je njegova smrtna ura* in *odbila mu je zadnja urica*, vendar ti pomenijo, da je smrt že nastopila.

3.1.6 Prekinitev zadnjih vezi z življenjem

Sem spadajo predvsem frazemi, ki vsebujejo leksema mak. *конец* in slov. *nit* in mak. *скончило* in slov. *конес*. Neposredni trenutek pred nastopom smrti je povezan s pretrganjem zadnjih vezi z življenjem: *кине конци, му се кинат конците*,

pomen, ki ga najdemo v slovenskem frazemu *nit življenja se je pretrgala komu* in s prihodom konca *му дојде скончилото, на скончило е*, kar se v slovenskem jeziku dopolnjuje z frazemi *iti s kom h koncu* in *iti svojemu koncu naproti*, ki pa v SSKJ-ju² nimajo statusa frazemov.

3.1.7 Angel smrti

Prepričanje, da v trenutkih smrti prihaja angel, se uteleša v frazemih: *ангелот си го чека, си го чека црниот ангел, чека да дојде ангелот по него*. Slovenski frazemi z leksemi *angel* in *krilatec*: *biti med krilatci [božjimi]*, *biti med angelčki*, *iti med krilatec*, *iti med angelčke*, *priti med angelčke* se ne nanašajo na trenutke pred smrtjo. V teh frazemih je oseba že mrtva.

3.1.8 Zadnja molitev

Frazem *го најде на амин* temelji na asociaciji konca molitve kot konca življenja. V krščanski religiji zadnja liturgična formula izhaja iz hebrejščine *amen* – zares, resnica (PHMM 2002 : 40). V slovenskem jeziku z leksemom mak. *амин* in slov. *amen* najdemo frazem *biti s kom amen*, ki pomeni, da je nekdo že skoraj izgubljen in da bo tudi umrl, čemur lahko dodamo frazem *že odmoliti svojo molitvico*, vendar s pomenom, da je smrt že nastopila.

3.1.9 Hrana in smrt

V to skupino spadajo frazemi, ki vsebujejo komponente s semantičnega področja *hrana*: *го свари гравот, пченицата в уста си ја носи, пченицата си ја каснал, си ја зобнал пченицата, замириса на погача* (iron.), *на умрениите вода им носи* – vse s pomenom ‘umira, smrt se bliža’. Večina jih vsebuje komponento *пченица*, ki jo razlagamo z razumevanjem pšenice kot osnovnega daritvenega proizvoda, saj predstavlja glavno daritev v mrtvaškem kultu in kultu prednikov. Prisotna je na vseh komemoracijah, domačih in cerkvenih (PHMM 2002: 339).

V slovenskem jeziku se kot komponenta, ki označuje hrano, pojavlja leksem *kaša* v frazemu *ne jesti več dolgo kaše*, kar pomeni, da bo nekdo kmalu umrl. Leksem iz istega semantičnega polja se pojavlja v frazemu *iti po gobe*, toda s pomenom ‘umreti in propasti’. Keber (2015) navaja, da je ta frazem nastal iz sintagme *iti po gobe* s pomenom *iti nabirati gobe*, današnji pomen pa verjetno izvira iz pomena ‘izgubiti se’, kar se gobarjem pogosto dogaja.

3.1.10 Diši po smrti

V makedonskem jeziku obstajajo frazemi *мириса/замириса на земја*, *мириса/замириса на темјан*, ki pomenijo ‘umirati, biti blizu smrti’, medtem ko v slovenskem frazeološkem gradivu takšnih frazemov ne najdemo. V pogovornem jeziku obstaja frazem *dišati po zemlji*, ko je govora o osebi, ki je tako stara, da bo kmalu umrla in bo pod zemljo.

3.2 Dejanje smrti

V drugo skupino frazemov uvrščamo tiste, ki se nanašajo na dejanje smrti, torej na trenutke, ko nastopi prekinitev življenjskih funkcij. Smrt lahko nastopi po naravni ali nasilni poti in jo lahko razumemo kot: poslavljanje od življenja, ločevanje duše od telesa, vertikalno premikanje v nebo ali pod zemljo, premikanje v večnost, opozicija svetloba – tema in tako naprej.

3.2.1. Naravna smrt

Smrt lahko nastopi po naravni ali nasilni poti. Večina predstavljenega materiala se nanaša na naravni pojav smrti, ki je običajno posledica starosti ali bolezni.

3.2.1.1 Konec življenja

Trenutek smrti je predstavljen kot poslavljanje od življenja ali prekinitev življenja, kar je zapisano v naslednjih makedonskih frazemih: *се збогува со животот*, *му се скина животот*, *отиде од животот*, *го даде (загуби) животот*, *го скончи животот* (arh. knjiž.). Slovenske vzporednice, ki nakazujejo, da se je smrt že zgodila, so: *biti ob življenje*, *čigavo življenje se je dopolnilo*, *čigavo življenje se je zaključilo*, *izgubiti življenje*, *življenje je ugasnilo komu*, *življenje se je komu izteklo*, *posloviti se od življenja*, *poslavlјati se od življenja*, *skleniti življenje*, *skleniti krog življenja*, *končati svojo življenjsko pot*, *življenje je ugasnilo*.

3.2.1.2 V naročju smrti

V to skupino uvrščamo frazeme z leksemom *smrt*, ki pomenijo, da je smrt že nastopila: *priti v objem smrti*, *smrt je prehitela koga*, *smrt je odrešila koga*, *smrt je pobrala koga*, *smrt je pokosila koga*, *smrt se je oglasila kje*. V makedonskem jeziku ni bil registriran niti en frazem z leksemom *smrt*, ki bi spadal v to podskupino.

3.2.1.3 Spustiti dušo

Ločitev z dušo je bila obravnavana v poglavju 3.1.3, in sicer v frazemih, ki se nanašajo na trenutke pred smrtjo oz. ko se smrt bliža. V tem poglavju se ukvarjamo z dušo v trenutku smrti. Smrt kot neizogibno dejanje in konec zemeljskega obstoja pomeni ločitev duše od telesa *душата и мришата не му се заедно, душата му цркна, загуби душа*. Pri Stramljič Breznik (1999: 280) najdemo frazem z istim pomenom *čigava duša se je ločila od telesa*. Izraz *duh* je *zapustil telo* brez statusa frazema je zapisan tudi v SSKJ.²

V to podskupino lahko vključimo frazeme s komponento *duh*, ki izhajajo iz splošnega prepričanja, da je zrak materialno utelešenje duše (Толстая 2008). Podobnega stališča sta tudi Глотова in Примак (2013: 68), ki predpostavljata, da se telo pokojnika v prvih minutah po smrti ne razlikuje od tistega, ki ga je imel, ko je bil živ; odsotno je zgolj dihanje. Od tod izhaja sklep, da je dihanje tisto, kar človeka oživi, kar se vidi tudi v frazemu, kot je *до последен здив*, ki pomeni 'do smrti'. Zato se besedi *duša* in *duh* lahko uporabljata kot sinonima. V našem gradivu je to moč opaziti v frazemih *испушта/испушту дух, предава/предаде дух Господу, предава/предаде дух на Бога (Господа)*, ki jih najdemo v umetnostni zvrsti in pomenijo 'umreti/umirati'.

V slovenskem jeziku najdemo naslednje frazeme z leksemom *duša/dušica*: *izdihniti (svojo) dušo, izpustiti dušo, spustiti dušo, spustiti dušico, izdihniti dušico*. Po Kebru (2015) ti frazemi izhajajo iz naukov krščanstva, da ko človek umre, izpusti svojo dušo, torej svoj duhovni del. Torej mu ostane samo telo, ki se spremeni v prah. Frazem se uporablja tudi za nežive stvari/predmete in pomeni, da ti prenehajo delovati. V kontekstu izpustitve duše je treba omeniti tudi slovenski frazem *biti v zadnjih izdihljajih/zdihljajih* s pomenom umreti, pa tudi frazem *izdihniti za vselej* s pomenom, da je smrt že nastopila, tj. nekdo je mrtev.

3.2.1.4 Tretja oseba kot simbol smrti

V to podskupino spadajo frazemi, v katerih tretja oseba (Bog/Gospod/Sveti Peter/Alah/Mohamed) pride, da bi vzela dušo: *даде/дава/предава душата <Бозу>, душата си ја предава <на Господ>, се јави пред Свети Петар, Алах му ја зеде душата, му отиде душата кај Мухамед*. Tem frazemom lahko dodamo še frazem *ce претстави* (arh.), ki temelji na krščanskem prepričanju, da gredo verniki po smrti k Bogu. Ta frazem se uporablja predvsem, kadar je govora o mučnikih in svetnikih.

V slovenskem jeziku zapišemo predajo duše tretjemu (bogu) s frazemom *izročiti svojo dušo Bogu*, obstajajo pa tudi drugi frazemi z leksemom *bog* kot tretjo osebo brez komponente *duša*: *Bog je vzel koga k sebi, Bog je poklical koga k sebi, Bog je poklical koga pred sodni stol, stopiti pred božjo sodbo, stopiti pred večnega sodnika, stopiti pred božji tron* s pomenom 'umreti' in izhajajo iz krščanskega nauka, da gredo dobri ljudje po smrti k Bogu.

Po isti interpretaciji se slabi ljudje znajdejo pri hudiču, kar je zapisano v makedonskih frazemih: *otuide do fавола (do vraga), otuide do сто fавола, otuide no fаволите* s pomenom: '1. propasti, izginiti 2. utrpeti, umreti'; *otuide kaj fаволом на сметка* s pomenom 'plačati z glavo', umreti; *fавол ке го земе/носи* s pomenom 'trpel bo'; in v slovenščini *iti k hudiču, hudič je pobral koga, hudič je vzel koga, zlodej je pobral koga, zlodej je vzel koga*.

V vlogi tretje osebe v slovenskem jeziku se pojavlja leksem *Abraham: preseliti se k Abrahamu, Abrahamovo naročje, kot v Abrahamovem naročju, biti v Abrahamovem naročju* in leksem *Janez v frazemih Iti gor k Janezu 'umreti' n Janez te kliče 'smrt se bliža'*. V zgornjih frazemih je sveti Janez po Kebru (2015) župnijski mecen v kraju Ebriah na Koroškem.

V slovenskem jeziku se kot tretja oseba pojavlja tudi ime *Matilda*, pogosto zapisano tudi z malo začetnico *matilda*, v frazemih: *matilda je pobrala koga, matilda je vohala/povohala koga, matilda je vzela koga, poljubiti matildo, srečati matildo, pogledati matildi v oči, biti zrel za matildo, Matilda pride, Matilda s koso, Matilda maha s koso*. V teh frazemih se leksem *matilda* uporablja s pomenom 'smrt'. S tem pomenom se *matilda* pojavlja v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) po drugi svetovni vojni. Keber (2015) poudarja, da je *Matilda* znano krščansko ime nemškega izvora, ki se v nobenem drugem jeziku ne pojavlja s pomenom smrti. Keber (2015) meni, da je slovenska *matilda* zadobila pomen smrti zaradi avtomatske puške, za katero so partizani uporabljali naslednja imena: *mrtvaška raglja, peklerska raglja in matilda*. Za slabo oborožene partizane je avtomatska puška predstavljala poosebljenje smrti. Zato je verjetno prišlo do spremembe pomena. *Matilda* se v frazemih *matilda je pobrala koga, matilda je povohala koga* lahko zamenja z leksemom *smrt*. Keber (2015) navaja, da se glagol *povohati* uporablja v povezavi s psom, vendar z negacijo v frazemu *še pes ga ne povoha*, kar pomeni, da se zanj nihče ne zanima. Iz tega sledi, da osebe nihče noče niti povohati, zato ji ne preostane drugega, kot da umre.

Peter Weiss (2013: 99–106) poudarja, da je do izenačenja imena *Matilda* z leksemom *smrt* prišlo leta 1942 na osvobojenem partizanskem ozemlju na Dolenjskem, kjer se je govorila kočevska različica nemškega jezika. Za kočevsko moško ime *Matl* (čigar nemški vzporednici sta imeni *Matthias* in *Matthäus*), ki je pravzaprav povezano s samostalnikom moškega spola der Tod "smrt", je na slovenskem govornem področju poskušal najti pravilno žensko vzporednico, saj je leksem *smrt* v slovenskem jeziku samostalnik ženskega spola. Ime *Matilda* se je izkazalo za glasovno najprimernejšo izbiro.

Matilda ni edini slovenski sinonim za smrt. Iz druge svetovne vojne izvira tudi koroški pogovorni frazem *hitlarica*, ki lahko zamenja *matildo* v frazemu *matilda ga je pobrala*. Tukaj lahko omenimo gorenjska frazema *Krampov Matija* in *Krampova Katra*, ki pomenita 'smrt'. V Ljubljani smrt celo imenujejo po imenu in priimku: *Gajzerjeva Lenčka* v frazemu *Pol pa pride Gajzerjeva Lenčka* (Keber 2015).

3.2.1.5 Navpično premikanje proti drugemu svetu

Po starih verovanjih je smrt le meja, za katero se začne drugo življenje v drugem svetu, o katerem se ni vedelo nič konkretnega (Глотова, Примак 2013: 68). Takšno slovo, poslavljanje od zemeljskega sveta je opaziti v frazemih *се прости од (со) овој свет, се задели од овој свет, се раздели од светов, го напушти (остави) овој свет, отиде на другиот (оној) свет, отпува на оној свет, се пресели во другиот свет, се пресели на оној свет, замина на оној (тој) свет, замина (исчезна) од овој свет, стана жител на оној свет, душата му ја земаат на небото, отпува во вечните ловишта*, v slovenskem jeziku pa v naslednjih frazemih: *dati svetu slovo, poslavlјati/posloviti se s tega sveta, zapustiti dolino solz*,⁴ *oditi v onstranjo, biti onkraj, biti na onem svetu, iti/oditi na drug svet, preseliti se na drugi svet, iti/oditi s tega sveta, iti v nebeško veselje, iti pogledat na ono stran, oditi v nevrnitev, ločiti se od sveta, ločiti se s sveta, zapustiti zemljo, zapustiti ta svet, iti/oditi v večna lovišča, preseliti se v večna lovišča, uživati plačilo v nebesih, oditi po večno plačilo*. Zanimiv je tudi frazem *rešiti se zemeljske teže*, ki si ga lahko razlagamo tako, da nekdo ob umiranju zapusti zemljo, se reši zemeljske teže in preseli v drug svet. Besedna zveza *iti tja, kjer ni muh* se po Kebru (2015) nanaša na svet, v katerem niti muhe zaradi slabih in neprijetnih razmer ne morejo preživeti.

3.2.1.6 Navpično premikanje pod zemljo

Premik duše v navpični črti od mrtvega telesa do nebeške višine in gibanje človeškega telesa od površine zemlje do njenega jedra je predstavljeno v naslednjih frazemih: *влезе/влегува вземи, влезе во <црна> земја, го покри <црна> земја, земјата му ја покри снагата, легна в земја, отиде во (под) црна земја, ја лапна земјата, влезе (легна, отиде, слезе) в гроб, го наполни трапом* (ekspr.). Tudi v slovenskem jeziku obstajajo frazemi, ki označujejo vertikalno gibanje proti zemlji: *leči pod rušo, iti/nagniti se v (prerani) grob, iti/oditi v krtovo deželо, preseliti se na pokopališče*, medtem pa je v frazemih: *biti pod grudo, ležati v grobu, ležati v jami, počivati pod zemljo, počivati pod rušo, počivati na pokopališču, počivati v hladni zemlji, počivati v črni zemlji, prst krije koga, zemlja krije koga* subjekt že pod zemljo.

Stanje osebe pod zemljo opisujejo naslednji frazemi: *прав го јаде (некого), му гнијат коските, ја мириса тревата одоздола, насе трева откај коренот* (iron.) in *ги гости црвите* (iron.), ki imajo podobne vzporednice v slovenskem jeziku: *črvi jedо koga (že dolgo), čigave kosti že trohniјо pod zemljo* (zgled rabe), *gniti v jami, regrat že raste iz koga*.

⁴ Po Kebru (2015) sta frazema *dolina solz* in *solzna dolina* biblijskega izvora.

3.2.1.7 Prehod v večno življenje

Krščanska ideja smrti kot dokončanja zemeljske poti in prehoda v večno življenje je izražena v frazemu: *omide (премина, се пресели) во вечност*. Ekvivalentni frazemi v slovenskem jeziku so: *pred vrati večnosti spoznati zmoto, iti v večnost, preseliti se v večnost, stopiti v večnost, zbuditi se v večnosti*.

3.2.1.8 Večne sanje

Podoba umirajočega človeka spominja na spanje in je neposredna motivacija za naslednje frazeme: *gi замржа (затвори) очите, замржува вечно, затвори очи, ги сведе очите, затвори (заклопи, склопи, стисна) очи засекогаш, му ги затворија очите, ги преврте очите, заспие/заспива за навек*. Pogojno lahko tem frazedom dodamo tudi frazem *замолкне/замолкнува засекогаш*, čigar slovenska vzporednica je *umolkniti za vedno*. Slovenski frazemi v zvezi z zapiranjem oči in večnim spanjem so: *zapreti (trudne) oči, zatisniti (trudne) oči, za vsekar zapreti oči, zaspati za zmerom, zaspati za vedno, zaspati za večno, spati večni sen, zasnivati večni sen, spati smrtno spanje, spati nevzdravno spanje, spati večno spanje, večni sen, zaspati [v] večno spanje, za večno usnuti*. Poleg že naštetih frazemov sta v slovenskem jeziku zapisana tudi frazema *zaspati v miru* in *zaspati v Gospodu*.

3.2.1.9 Gašenje svetlobe

Svetloba in ogenj v svetilki ali sveča kot simbol življenja in njeno gašenje kot simbol smrti se uporabljajo kot motiv v frazemih *му угаснува кандилцето, му гасне (догорува) свеката* in *му секна светилката*. Frazem *му се гаси огништето* se uporablja s pomenom, da njegova družina umre in da njegov rod izumre.

V slovenskem jeziku s komponentama *sveča* in *luč* najdemo naslednje frazeme: *sveča njegovega življenja je dogorela, držati luč [komu/čemu], držati svečo [komu/čemu]*. Slovenski frazem *držati svečo [komu/čemu]* je lažni frazeološki prijatelj v makedonskem in slovenskem jeziku. V SSF obstajajo trije pomeni: 'nekdo je prisoten ob nekogaršnji smrti', 'nezaželena prisotnost' in 'sodelovati, pomagati pri nečem', medtem ko se v makedonskem jeziku *држи свеќа некому* uporablja le za drugi pomen – 'nezaželeno prisotnost'. Keber (2015) nadalje pojasnjuje pojav tega frazema z vzporednicama v srbsčini in hrvaščini: *zapatiti komu sveću/sviječū*.

3.2.1.10 Fizična manifestacija

Slika trenutka, ko smrt nastopi, je zelo raznolika. Ujamemo jo lahko skozi manifestacije prenehanja življenjskih funkcij: *му истинаа жилите, зинал веќе* (ekspr.), *се спружи со токму нозе*. V slovenskem jeziku je smrt označena z raztezanjem nog v frazemu *stegniti/iztegniti pete*.

Človeško smrt opisujemo tudi s pomočjo telesne manifestacije smrti pri živalih: *ги истегна (оптегна) чапанките, ги фрли копитата, ги фрли потковиците*. Na tem mestu je treba opozoriti, da imajo omenjeni frazemi močno izražen slabšalni pomen in jih štejemo za nesramne in nespodobne.

3.2.1.11 Napoved pogrebne obreda

V to skupino spadajo frazemi, ki vsebujejo lekseme, ki so v povezavi s pogrebnim obredom. Frazem *спечали дрвен крст* izhaja iz običaja, po katerem se na dan pogreba na začetku pogrebne povorke nosi lesen križ, na katerem so zapisani ime in priimek, pa tudi leto rojstva in smrti pokojnika; *отиде кај нопот в џеб* (šeg.) se nanaša na duhovnika kot izvajalca pogrebne obreda, medtem ko je *даде пченица* povezan s pšenico kot daritvenim proizvodom, ki je obvezen del pogreba. *Z нозете напред* in s slovenskim ekvivalentom *iti (iz hiše) z nogami naprej* povezuje običaj, da se pokojnika iz hiše odnese obrnjena z nogami naprej.

3.2.1.12 Nenadna in prezgodnja smrt

Smrt včasih nastopi nepričakovano in nenadoma. Povedano je prikazano v frazemih: *Од на нозе – ај со здравје, го стемни и не го раздени, умре апансас, <падне/остана> пунуеџ* – ki se uporabljajo za 'umreti nenadoma, nepričakovano, brez prisotnosti bolezni'. Naštetemu lahko dodamo tudi frazema *остане/останува на местото <мртв>*, *падне/паднава на местото <мртв>*, ki pomenita, da je smrt nastopila nenadoma. V slovenskem jeziku se za nepričakovano in nenadno smrt uporablja frazem *biti na mestu mrtev*.

S prejšnjo podskupino so tesno povezani naslednji frazemi: *векот му се скуси, умре без време, предвреме лежи во гроб, душа прерано забрана од светов, замина преку ред*, ki se uporabljajo za tiste, ki so umrli v mladih letih ali pa mnogo prezgodaj. V tem kontekstu je rek *нека е со ред/да е со ред*, s katerim se zaželi, da mladi ljudje ne bi umirali. V slovenskem jeziku obstaja frazem *iti/nagniti se v prerani/prezgodnji гроб*, ki nima statusa frazema, pomeni pa prezgodnjo smrt.

3.2.2. Nasilna smrt

Smrt lahko nastopi tudi zaradi samomora, žrtvovanja, umora ali zavestnega izpostavljanja nevarnosti.

3.2.2.1 Samomor

Frazemi *си го одзема (окончува) животот, раскине/раскинува (свршува) со животот, стави/става (тура) крај на животот, умре/умира од своја рака, самиот крвта си ја пролеа, си свирна куришум (žarg.), си ги скрати маките* se uporabljajo za situacije, ko si nekdo sam vzame življenje. Ta podskupina vključuje tudi frazeme *дигна рака на себе, крена рака на себе, посегнува на себе, помисли/помислува на најлошото*, ki pomenijo, da je nekdo poskušal storiti samomor ali pa je razmišljal o tem, ne da bi nakazal, da naj bi smrt v resnici nastopila. Tudi v slovenskem jeziku si nekdo sam vzame življenje in dvigne roko nadse: *dvigniti roko nase, pognati si kroglo v glavo, skrajšati si življenje, vzeti si življenje*.

3.2.2.2 Žrtvovanje

Če človek dojema smrt kot prehod v lepši svet, se ne boji žrtvovati se, umreti za nekoga ali za nekaj. Navedeno je izraženo s frazemi: *ја пролеа својата крв, крвта си ја дава (тура) <за nekogo li za neшто>, ја губи (загубува) главата, плати/плаќа со главата, загуби душа, се венчава со маченички венец, му клумна клунот назем, му летна лежката (žarg.)*. Frazemi *крвта ја лее, ги остави коските некаде, си ги остави коските некаде, фрла коски (некаде), коски окапа (некаде)* se največkrat uporabljajo, ko gre za izgubo življenj v vojni, v bitki in pri žrtvovanju za domovino. Tudi v slovenskem jeziku nekdo žrtvuje kri, glavo ali življenje: *prelivati/preliti kri (za koga/kaj), (boriti se) do zadnje kaplje krvi, plačati z glavo, biti ob glavo, plačati kaj z življenjem, plačati kaj s krvjo, dati življenje za kaj/koga*. Zanimivi so tudi frazemi *umreti s škornji na nogah in umreti v škornjih*, kar pomeni, da umrejo nenavadno, ne doma, ampak na prostem, v naravi, včasih junaško (Keber 2015).

3.2.2.3 Umor

Včasih smrt nastopi kot posledica umora. Nekateri frazemi, ki spadajo v to skupino, se nanašajo na osebo, ki je nasilno povzročila smrt. Makedonski frazemi *ќе го пресели под ледина, ќе го навре на нож, рибите ќе го јадат, цревата на рака ќе му ги навитка, му зема мера за сандак* izražajo življenjsko ogroženost, medtem ko imajo frazemi *му ја испи (пролеа, цицна) крвта, му ги куси/скусува/скратува деновите, му лизна од крвта, го одвлече/одвлекува (отерува, праќа) в гроб, го тера (турка) в гроб, однесе/однесува в гроб, го отера <предвреме> в гроб, го прати (фрли) в гроб, го отера (прати) во <црна> земја, го отера (прати) под земја, го раздели од душата, оди до крв, му го угаси кандилото, му понижа куришум во глава, му свирна куришум, му ја тргна сабјата, го свитка, суреди, му ја зеде сенката, му ја скина (скрати) сенката, му ги истури цревата, му зобна (сркна) од пченицата, му ја зобна (изеде, лапна, касна) пченицата* в ФРМЈ razlago 'ubil ga je, postal je vzrok za nekogaršnja smrt'. V slovenskem

jeziku je samo dejanje umora registrirano v naslednjih frazemih: *globoko brodit* po krvi, *pomagati komu v jamo*, *spraviti koga na oni svet*, *spraviti koga s sveta*, *spraviti koga pod zemljo*, *spraviti koga pod rušo*, *spraviti koga v grob*, *spraviti koga v krtovo deželo*⁵, *spraviti koga pod drn*, *pognati komu kroglo v glavo*, *poslati komu kroglo v glavo*, *poslati koga na oni svet*, *poslati koga pred puške*, *preliti kri koga*, *vzeti komu življenje*, *skrajšati koga za glavo*, *glavo za glavo*, *zahtevati glavo koga*. V isto skupino lahko dodamo tudi: *go yби како нес*, *go закла како нуле*, kar pomeni 'neusmiljeno ga ubiti'. V slovenskem jeziku: *ubiti koga kot psa* in *zaklati koga kot psa*. Pomen primerjalne komponente *kot psa* je povezan z negativnimi vplivi, za katere je včasih kriv tudi *pes*, sicer pa v večini primerov ne. Po Kebru (2015) se je iz negativnih vplivov, ki jih ljudje pogosto neupravičeno pripisujejo psu kot eni najstarejših domačih živali, razvil tudi pomen 'veliko, močno'. Slovenski frazem *iti rakom žvižgat* in *ribam gost* in *poslati koga rakom žvižgat* pomenita, da bodo umrli ali bodo ubiti.

Frazem *завие/завива во црно* se nanaša na žalujočo družino, ki je po smrti ljubljene osebe v skladu z običaji odeta v črnino. Frazem z enakim pomenom je registriran v slovenskem jeziku *zaviti koga/kaj v črno*, ki je registriran v korpusu Gigafida, ne pa tudi v SSKJ² in SSF. Makedonski *go jade куришумот*, *go jade (крка) станом* in slovenski frazemi *dobiti kroglo v glavo*, *izgubiti glavo*, *končati pod rušo* se nanašajo na ubitega, medtem ko makedonski frazemi *go голтна (проголта, изеде) темнината*, *go голтна (изеде, проголта) нокта*, *go голтнаа (изеде/проголта) мраком* in slovenski *noč ga je dohitela*, *noč ga je vzela* pomenijo, da je bila oseba ubita na skrivaj ali pa je izginila v nejasnih okoliščinah.

3.3 Frazemi, ki se nanašajo na dogodke in običaje po smrti

V tej večji skupini frazemov je poudarek na pogrebnih običajih in obredih, ki sledijo pogrebu.

3.3.1 Pogrebni simbol

Tukaj je mišljen predvsem obred pokopa umrlih, ki ga v makedonščini oznanjamo s *црна камбана* kot pogrebnim simbolom. Frazem *црна камбана* je najverjetneje povezan z enim izmed načinov zvonjenja cerkvenih zvonov ob nekogaršnji smrti. Obstajajo tudi praznični, poročni, arhierjski (za sprejem arhierjev), budniški zvonovi (za zbujanje menihov) ipd. Podporo tej razlagi najdemo v PNHM (2002: 323), in sicer v podatku, da se ob prihodu duhovnika v hišo pokojnega zvonovi ponovno oglasijo.

⁵ Frazem *spraviti koga v krtovo deželo* ima svojo osnovo v besedni zvezi *krtova dežela*, katere prvotni pomen je po Kebru (2015) 'tam pod zemljo, pri krtih', zdaj pa s pomenom 'svet pod zemljo, tisti svet, kjer so grobovi'.

V slovenskem jeziku je pogreb pomensko zajet s frazomem *zvonček je zapel komu* in z frazemi *zvon bije komu*, *mrliški zvon*, *mrliški zvon poje komu*, *zaklenkal bo mrtvaški zvon*, ki v SSKJ niso označeni kot frazemi. V frazemih *navček bo kmalu zapel komu*, *zvon bo kmalu zaklenkal komu* se pričakuje nastop nekogaršnje smrti.

3.3.2 Slovo od pokojnika

Sam pogreb imenujemo *последно збогум* (knjiž.) s pomenom dokončne ločitve ali spremstva pokojnika na poti v grob, tj. *na вечен пат*, *последен пат*, *испраќање на вечно почивалиште* v makedonskem jeziku in *spremljati/pospremiti koga na zadnjo pot*, *zadnja pot*, *položiti koga k večnemu/zadnjemu počitku*, *spregovoriti v zadnje slovo* v slovenskem jeziku. S tem dejanjem se pričinja življenje po smrti in pokojnika se pospremi na *горниот свет*, *другиот (задгробниот) свет*, *оној (тој) свет* ali v *вечен живот* (knjiž.), v slovenskem jeziku pa v *večno življenje* – frazem, ki v SSKJ ni označen kot frazem. Grob lahko nadomestijo naslednji frazemi-efvemizmi: *вечен дом* (knjiž.), *вечно живеалиште*, *вечно почивалиште* v makedonskem jeziku in *zadnji dom*, *zadnje počivališče*, *kraj počitka*, *tihi dom* v slovenskem jeziku. Dodamo lahko še makedonski frazem *темен вилает* (knjiž.), ki pomeni ‘neznan konec, neraziskan teren’.

3.3.3 Izreki sožalja

Najštevilčnejše v tej podskupini so formule za izražanje spoštovanja do pokojnika na dan pogreba ali ob navedbi njegovega imena: *Бог да му ги прости коските*, *Бог да го прости*, *Бог душа да му прости*, *Лесна да му е земјата*, *Лесна му земја*, *Нека му е лесна земјата*, *Да му се миросаат коските*, *Миросани да му се коските*, *Мир и покој на прахот негов*, *Мир на коските (пепелот, прахот) негов*. (knjiž.), s katerimi zaželimo, naj pokojnik počiva v miru. S formulo *Вечнаја памјат! Вечна му памјат!* zaželimo, da bi se ga večno spominjali, da ga njegovi bližnji ne bi izbrisali iz spomina. V slovenskem jeziku za izražanje spoštovanja do pokojnika na dan pogreba uporabljamo naslednje frazeme: *naj bo komu lahka zemlja/zemljica*, *naj počiva v miru*, *Bog naj komu da večni mir in spokoj*, ki v SSKJ² niso označeni kot frazemi, ampak kot zgledi rabe.

Skladno z maksimo *De mortuis aut bene, aut nihil* je treba o pokojnih govoriti le dobro. Primer, ko se temu pravilu ne sledi, najdemo v frazemu *му ги меша коските* s pomenom ‘govoriti slabo, zlobno o nekom po smrti’. V SSKJ² najdemo frazema *o mrtvih govōri le dobro*, *o mrtvih samo dobro*, ki ustrezata prej omenjeni maksimi, vendar nimata statusa frazema.

3.3.4 Obdobje žalovanja

Za družino in pokojnikove najbližje se pričinja obdobje žalovanja, ki ga ponazarjata frazema: *во жалост, длабока жалост*. V slovenskem jeziku obstaja frazem *globoka žalost*, ki v SSKJ² nima statusa frazema. V tem obdobju najbližji običajno nosijo črna oblačila, kar je motiv za frazem *се завива (завиткува) во црно* v makedonskem in *zaviti v črno* v slovenskem jeziku, ki je registriran v korpusu Gigafida, ne pa tudi v SSKJ² in SSF.

V času žalovanja so se v spomin na pokojnika delili hrana in drugi predmeti, kar se je odražalo v različnih obredih *даде/дава за душа, за адуша*. Po ljudskem prepričanju so dnevi, posvečeni mrtvim, edina priložnost za vzpostavitev stika med njimi in živimi. To pa je mogoče storiti v okviru strogo določenih obrednih pogojev, s pravilno postavljenim redom pokopališča, kjer duša umrlih prednikov prihaja med žive. Zato mora v teh dneh vsaka družina vzeti pšenico, kruh in prižgati voščeno svečo na družinskem pokopališču. Duhovnik hodi od groba do groba s kadihom v roki, omenja imena vseh mrtvih in jih blagoslavlja. Po končanem obredu mu ženske dajo denar in nekaj hrane, nato pa pšenico in preostanek hrane razdelijo ostalim navzočim za *Бог да просту* (RNMM 2002: 183). Ritualni razdeljevanja hrane in drugih predmetov v spomin na pokojnika v slovenskem vsakdanu ne obstajajo, zato ne beležimo besednih zvez tega tipa.

3.3.5 Sprava s smrtjo

Za konec so še posebej zanimivi frazemi, ki so frazem sprave s smrtjo *Господ дал, Господ зел*, ki izhaja iz naukov krščanstva, da je Bog tisti, ki daje in jemlje življenje, ali neizogibnosti smrti *мой што не се родил нема да умре, мора да се умре, на смртта замена нема*. Dodamo lahko še frazem *секој ќе си наполни гронката* tj. vsi bodo umrli, ko bo prišel njihov čas. V slovenskem jeziku frazem *prah si in v prah se povrneš* predstavlja minljivost življenja, *ve ne ure ne dneva* pomeni, da trenutek smrti ni znan, in *priti na koga vrsta* da bo vsakdo umrl, ko bo prišel njegov čas.

Še posebej zanimiv je tudi frazem *дури и од грбав човек гробот прави прав*, v katerem je smrt prikazana kot končni sodnik, ki popravi krivice ali razlike v zemeljskem življenju. Uporablja se za pomen 'v smrti so vsi ljudje enaki'.

S trenutki po nastopu smrti in pokopu je povezan tudi frazem *лежи цел во гроб*, ki pomeni, da pokojnik ne more razpasti (zaradi velike žalosti, bolečine, skrbi itd. v življenju).

4 Zaključek

Frazeološko gradivo za pričujočo raziskavo je pokazalo, da je frazeološka slika smrti zelo bogata in raznolika tako v makedonščini kot v slovenščini. Izvedena analiza je pokazala, da je frazeme iz pomenskega polja *smrt* v obeh jezikih mogoče razvrstiti glede na predlagani kronološki model, ki zajema trenutke pred nastopom smrti, z nastopom smrti in po smrti. Frazeme, ki se nanašajo na trenutke pred smrtjo, lahko analiziramo skozi prizmo semantike najpogostejših leksemov (*smrt*, *grob*, *duša*, *dan*, *ura*, *življenje* itd.). Kronološko jim sledijo frazemi, povezani z nastopom smrti, ki se obravnavajo z vidika vzrokov, ki so privedli do smrti, in z vidika različnih razumevanj smrti, ob upoštevanju osnovnih zapisov in njihove semantike. V predlaganem kronološkem modelu jim sledijo tisti frazemi, ki se nanašajo na obdobje po smrti in na pogrebne obrede.

V obeh jezikih najdemo številne frazeme, ki označujejo nastop smrti. Po svoji komponentni sestavi ti primeri sovpadajo v obeh jezikih. Opazimo prevlado leksemov *življenje*, *smrt*, *duša* in *grob*, medtem ko se v manjši meri pojavljajo leksemi, ki pomenijo čas, molitev, hrano itd.

V obeh jezikih najdemo ustrezne frazeme za prikaz smrti kot prehoda iz enega sveta v drugega, v večnosti, smrti kot prehoda iz enega v drugo stanje, v katerem obstaja ločitev z dušo ob izteku zadnjih trenutkov, določenih za življenje na zemlji, prekinitve zadnjih niti z življenjem in izumrtjem življenjskih funkcij. To je povsem razumljivo in pričakovano, saj gre za splošno človeško in kulturno razumevanje.

Opazili smo nekaj razlik v odnosu do tretje osebe, h kateri se pokojnik napoti po smrti. V makedonskem gradivu imamo namreč poleg Boga in sv. Petra tudi primere z Alahom in Mohamedom, kar lahko pojasnimo z dolgoletno turško prisotnostjo v tem delu Evrope. Nasprotno pa v slovenskem jeziku najdemo Matildo, Janeza in druge, za katere obstajajo jasne interpretacije.

Posredno predstavljanje smrti je še posebej izrazito v frazemih, ki se nanašajo na naravno smrt, medtem ko vsebujejo frazemi, ki se nanašajo na nasilno smrt, veliko več neposrednih imenovanj. Ko govorimo o ljudeh v negativnem kontekstu, povezujemo njihovo smrt s telesnim vidikom in jo primerjamo z živalsko smrtjo.

Za razumevanje konca človeškega obstoja je značilna velika mera univerzalnosti, kulturne posebnosti pa nastajajo kot posledica verovanj, običajev in tradicij. To se najbolj kaže v frazemih, v katerih opazamo razlike, ki so delno povezane s pripadnostjo pravoslavni in katoliški cerkvi ter različnimi pogrebnimi obredi, ki jih izvaja vsaka od verskih skupnosti. V takšnih situacijah so še posebej koristne jezikovno-kulturne informacije, ki pomagajo odkriti razloge za uporabo določenega leksema, s pomočjo katerega se ustvari metafora, ki temelji na določenem frazemu.

Ta članek potrjuje, da so frazemi edinstven jezikovni pojav, v katerega so vpleteni elementi kulture, miselnosti, tradicije, zgodovine, religije, mitologije in drugih,

ki globoko, močno in izvorno odražajo ne le univerzalnost, ampak tudi kulturno specifičnost frazeološke podobe smrti.

Viri

Дигитален речник на македонскиот јазик: <http://makedonski.info>. (Dostop 12. 4. 2020–15. 8. 2020.)

Димитровски, Тодор, Ширилов, Ташко, 2003–2009: *Фраzeолошки речник на македонскиот јазик*. Скопје: Огледало.

Keber, Janez, 2015: *Slovar slovenskih frazemov*. www.fran.si. (Dostop 1. 5. 2020–1. 7. 2020.)

Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, www.fran.si. (Dostop 1. 5. 2020–1. 7. 2020.)

Велковска, Снежана, 2008: *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник*. Скопје.

Literatura

Бирх, Александр К., Мокиенко, Валерий М., Степанова, Людмила И., 2005: *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*. Москва: Астрель, АСТ, Люкс.

Engelking, Anna, 1984: Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci). *Przegląd Humanistyczny* 4. 115–129.

Giel, Karina, 2013: Eufemistični frazemi kao izraz jezičnog tabua (na primjeru frazema značenskog polja smrt u hrvatskom i poljskom jeziku). *Strani jezici* 42/1–2. 85–116.

Глотова, Елена А., in Примак, Елена А., 2013: Представления о смерти в русской фразеологии и паремиологии. *Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования*. <https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-smerti-v-russkoy-frazeologii-i-paremiologii> (Dostop 11. 4. 2020.)

Jesenšek, Vida, 2000: Protistava nemške in slovenske frazeologije – fenomen konvergentnosti. Inka Štrukelj (ur.): *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije 2*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije. 236–247.

Kmecová, Svetlana, in Vojtech Poklač, Saša, 2018: Ona s koso. Nekateri vidiki dojetanja smrti in njihova prisotnost v slovenski in slovaški frazeologiji. *Jezik in slovstvo* 63/4. 63–75.

Ковшова, Мария Л., 2019: *Лингвокультурологический анализ идиом, загадок, пословиц и поговорок. Антропомический код культуры*. Москва: ЛЕНАНД.

Kržišnik, Erika, 2008: Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. *Jezik in slovstvo* 53/1, 33–47.

Krzyżanowska, Anna, 1996: Eufemistyczne wyrażanie śmierci w języku polskim i francuskim. *Problemy frazeologii europejskiej I*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia. 93–98.

Малинов, Зоранчо, 2001: *Посмртните обичаи во брегалничката област*. Скопје: Институт за фолклор »Марко Цепенков«.

Митина, Евгения А., 2010: К вопросу о структуре лексико-семантического поля »Смерть«. *Вестник ЧГПУ* 12. 291–302.

- Мургоски, Зозе, 2011: *Толковен речник на современиот мakedонски јазик*. Скопје: Филолошки факултет »Блаже Конески«.
- Орашиќ, Маја, Gregorović, Маја, 2010: Smrt u hrvatskoj frazeologiji. *Croatica et Slavica Iadertina* 6/6. 55–72.
- Орлова, Ольга С., 2020: Темы рождения и смерти в русских и английских фразеологизмах: метафора пути. *Вопросы психолингвистики* 1/43. 64–74.
- Петреска, Весна, 2009: *Методолошки аспекти на современите теренски истражувања при смртта*. ЕтноАнтропоЗум 7. 162–194.
- Ристески, Љупчо С., 1999: *Посмртниот обреден комплекс во традициската култура на Мариово*. Прилеп: Институт за старословенска култура.
- Savelieva, Elena, 2004: Frazemi s pomenom 'piti' in 'biti pijan' v slovenskem in ruskem jeziku. *Jezikoslovni zapiski* 10/1 . 93–106.
- Сеничкина, Елена П., 2017: *Эвфемизмы русского языка: спецкурс*. Москва: Флинта.
- Smole, Vera, 2018: Osebna lastna imena v slovenskih narečnih frazemih. Анета Дучевска, Биљана Мирчевска-Бошева, in Катерина Велјановска (ur.): *Имињата и фразеологијата*. Скопје: Филолошки факултет Блаже Конески. 421–441.
- Stramljič Breznik, Irena, 1999: *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*. Maribor: Zora 7.
- Snoj, Marko, 2020: *Slovenski etimološki slovar*. www.fran.si. (Dostop 1. 5. 2020–1. 7. 2020.)
- Толстая, Светлана М., 2008: *Пространство слова. Лексическа семантика в обецславянской перспективе*. Москва: Индрик.
- Велковска, Снежана, Конески, Кирил, in Цветковски, Живко, 2003–2015: *Толковен речник на мakedонскиот јазик*. Скопје: Институт за мakedонски јазик »Крсте Мисирков«, Т.1–6.
- Вильданова, Гузель А., 2015: *Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект*. Москва-Берлин: Директ-Медиа.
- Вражиновски, Танас, 2002: *Речник на народната митологија на Македонците*. Скопје: Магица мakedонска.
- Weiss, Peter, 2013: *Matilda v slovenski frazeologiji*. Nataša Jakop in Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. 99–106.
- Wysoczański, Włodzimierz, 2012: *Umieranie i śmierć*. Wrocław: Wielowymiarowość językowa, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.